

= *Sanja Zadro* =====

Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru

sanjazadro88@gmail.com

UDK 711.434(497.6 Mostar)~1878/1918~

72(497.6 Mostar)~1878/1918~

Izvorni znanstveni članak

PROMJENE U URBANISTIČKOJ OSNOVI I ARHITEKTONSKOJ SLICI MOSTARA U VRIJEME AUSTROUGARSKE UPRAVE BOSNOM I HERCEGOVINOM

Sažetak

U radu će biti predstavljen segment arhitektonske povijesti Mostara od 1878., odnosno uspostave protektorata Austro-Ugarske Monarhije nad Bosnom i Hercegovinom do Prvoga svjetskog rata. Naglasak će biti na uklapanju spomeničke građe onodobnoga Mostara u širi kontekst Bosne i Hercegovine i razmatranju odnosa situacije u našoj državi s tada aktualnim tendencijama u srednjoj Europi. Dolazak austrougarske uprave na prostor Bosne i Hercegovine donosi raskid s povijesnim kontinuitetom osmanlijske graditeljske tradicije i orijentalnoga koncipiranja urbanih matrica te nagovještuje ubrzan i intenzivan import srednjoeuropskih standarda u urbanističkom planiranju i stilskim obrascima primjenjivanim na arhitektonskim realizacijama na polju reprezentativne javne arhitekture koju je financirala Zemaljska vlada. Organizacija Graditeljskoga odjeljenja Zemaljske vlade omogućila je razgranatu graditeljsku aktivnost, a import historijskih stilova omogućen je organiziranim dovođenjem arhitekata obrazovanih na uglednim akademijama i tehničkim učilištima diljem Monarhije. Uz njih stasaju i generacije domaćih arhitekata prateći srodne stilske tendencije. Rad će se, nakon kraćega osvrta na teorijske formulacije europskoga historicizma o geografskim i kulturološko-povijesnim okvirima kao motivatorima odabira dominantnih stilova u arhitekturi pojedinih podneblja, koncentrirati na manifestacije tih načela u arhitekturi Bosne i Hercegovine, odnosno Mostara. Za sve navedeno kao jedan od

ključnih kontekstualnih motivatora poslužila je i kulturna politika nove vlasti koja je deklarativno njegovala afirmativan odnos prema kulturnoj autonomiji i tradicionalnoj baštini svoje kolonije. Ti će se odnosi, osobito historicističko inzistiranje na morfološkim referencama na *geniusloci* i traganju za nacionalnim stilovima diljem onodobne Europe, pokazati višestruko složenima i plodonosnima za razmatranje daljnega razvoja bosanskohercegovačke arhitektonske teorije i prakse.

Ključne riječi: Mostar, Austro-Ugarska Monarhija, arhitektura, urbanizam, historicizam, secesija

THE CHANGES IN THE URBAN MATRIX AND THE ARCHITECTURAL IMAGE OF MOSTAR DURING THE AUSTRO- HUNGARIAN RULE IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Abstract

The paper will present a segment in Mostar's architectural history from 1878, i.e. after the establishment of the Austro-Hungarian protectorate in Bosnia and Herzegovina until the First World War. A special emphasis will be given to the monuments' integration of Mostar into a wider context of Bosnia and Herzegovina and to the consideration of relations in our country with the tendencies of those times in middle Europe. The Austro-Hungarian appearance in Bosnia and Herzegovina's territory signifies the termination of the continual historical Ottoman architectural tradition and the Oriental concept of urban matrices and the annunciation of quick and intensive import of medieval standards in urban planning and style patterns applied on architectural realizations in the field of representative public architecture financed by the State's government. The organization of Government's architectural department ensured an outspread architectural activity, and an import of historical styles was facilitated with the bringing of many architects educated at prestigious academies and colleges all over the Monarchy. They were followed by new generations of architects with similar stylistic tendencies. Briefly reviewing the theoretical formulation of European historicism about the geographical and cultural-historical frameworks as

motivators of dominating architectural styles in certain areas, the paper will concentrate on the manifestation of those norms in Bosnian and Herzegovinian architecture, especially in Mostar. Furthermore, one of the main contextual motivations for all the above mentioned was the new government's cultural policy which cherished an affirmative relation towards cultural autonomy and the traditional heritage of its colony. Those relations, especially the tendency of historicism for morphological references of *genius loci* and the search for national styles all over Europe, will prove to be multiple, complex and productive for further research of Bosnian and Herzegovinian architectural development in theory and praxis.

Key words: Mostar, Austro-Hungarian monarchy, architecture, urbanism, historicism, secession

Uvod

Nakon što je Benjamin Kallay, uslijed odluke Berlinskoga kongresa 1878. o uspostavi austrougarskoga protektorata nad Bosnom i Hercegovinom, odijelio vojnu i civilnu vlast, došlo je do reorganizacije zemlje na administrativnome planu. Zemlja je podijeljena na šest okružja unutar kojih su se izdvajale kotarske oblasti. Kotarske oblasti unutar mostarskoga okruga, uz sam Mostar, bile su: Trebinje, Ljubuški, Počitelj, Stolac, Ljubinje, Gacko, Nevesinje i Foča.¹ Razdoblje austrougarske uprave proteklo je na gospodarskome i infrastrukturnome planu u približavanju Bosne i Hercegovine srednjoeuropskim standardima, a u urbanim strukturama njezinih regionalnih središta definiralo je preduvjete za slikovite sinteze načelnih ambijentalnih i urbanističkih opozicija čemu su arhitektonske realizacije i njihove stilske značajke poslužile kao nadogradnja.

1. Urbanističke promjene na tlu Mostara

Jedna od ključnih stavki za razmatranje urbanističkih preinaka, koje su se dogodile u svim regionalnim središtima Bosne i Hercegovine, pa tako i u Mostaru nakon uspostave austrougarskoga protektorata 1878. godine, način je rješavanja odnosa zatečenih elemenata orijentalne provenijencije i novih urbanističkih značajki srednjoeuropskoga gradskog naselja. Glavne značajke orijentalnoga tipa grada, naslijeđene iz razdoblja osmanlijske uprave, mreže

¹ Usp. Jasmin BRANKOVIĆ, *Mostar 1833. – 1918.: Upravni i politički položaj grada*, Sarajevo, 2009., str. 85.

su skućenih uličica (sokaka) okomito postavljenih u odnosu na širu glavnu prometnicu, funkcionalna podjela grada na prostore namijenjene stanovanju (mahale) i one namijenjene gospodarskim i uslužnim djelatnostima (čaršije) pri čemu su u definiranju gradskih obrisa ključnu ulogu imali objekti religijske funkcije (džamije).² Na definiranje novih urbanih matrica nakon uspostave austrougarske vlasti utjecalo je nekoliko čimbenika. Prije svega to je promjena strukture stanovništva. Europski način života preslikao se na slike gradova prvenstveno u segmentu stambene arhitekture i podizanju vila s okućnicama u skladu s tadašnjim srednjoeuropskim trendovima i to prvenstveno u dijelovima gradova koji prije nisu bili izgrađeni, gdje se i urbanistička podloga novih stambenih gradnji definirala prostornim planiranjem usklađenim s tada aktualnim srednjoeuropskim standardima. U graditeljskome zamahu na javnim površinama ključni indikator novoga načina života i drukčije strukture stanovništva razlika je u namjeni ključnih objekata za definiciju urbane mreže. U gradskom naselju orijentalnoga tipa za definiranje nekoga stambenoga bloka kao mahale ključan je čimbenik džamija. Obilježja stambenih jedinica su skućenost, nasumičnost i intimizam. U srednjoeuropskom gradu druge polovine XIX. stoljeća, suprotno tomu, središnje mjesto zauzimaju reprezentativni objekti javne namjene, a reprezentativnost je relevantan čimbenik i u stambenoj arhitekturi. S obzirom na to da je austrougarska vlast definiranju odnosa staroga i novoga pristupila u najvećem broju slučajeva tako da su se izbjegavale značajnije intervencije u starim gradskim jezgrama, a urbane su se matrice širile na već neizgrađena područja korištena uglavnom kao obradive površine, ključne razlike između tih dvaju tipova urbane fizionomije mogu se razaznati na primjerima gotovo svih gradova u Bosni i Hercegovini. Slučaj je to i s Mostarom. S obzirom na to da je riječ o relativno malenom gradskom naselju, na ne osobito velikoj udaljenosti mogu se jasno uočiti ključne razlike u planiranju urbanih matrica orijentalnoga i srednjoeuropskoga grada koje su se u Mostaru u drugoj polovini XIX. stoljeća slikovito uskladile u iznimno zanimljivu sintezu koja preslikava multikulturalne značajke sredine koje su se i onodobno vezivale uz Mostar. Stambene četvrti na istočnoj obali definiraju se

² Za detaljnu analizu urbane matrice Mostara u periodu osmanlijske uprave gradom vidi: Borislav PULJIĆ, „Mahale grada Mostara: Topografija, vrijeme nastanka i urbanističke odlike“, *Prostor. Znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam*, Zagreb, god. XIX., 2011., br. 1.(41.), str. 158. – 171.

oko središnjega objekta, džamije, i izoliraju u zasebne jedinice čime se ostvaruje dojam skučenosti ulične mreže,³ što je opozicija načelu urbana planiranja na zapadnoj obali, gdje je za ključne objekte čimbenik reprezentativnosti nerijetko čak i značajniji od same funkcije.

S izgradnjom se u Mostaru sustavno krenulo tek potkraj 80-ih godina XIX. st. pri čemu su za Sarajevo i ostale gradove u zemlji primjenjivana pravila Građevinskoga reda, usustavljena u svibnju 1880.⁴ Godine 1893. donesen je za Sarajevo novi Građevni red⁵ koji u naslovu nije nosio obvezu primjene za ostale gradove. U Mostaru je od 1886.⁶ na snazi bila prilagođena verzija sarajevskoga zakonika, a godine 1899. usvojen je poseban Građevni red za Mostar.⁷ Propisi su mu od iznimna značaja osobito za segment stambene arhitekture koja u to vrijeme počinje doživljavati svoj procvat. Uglavnom analožno odredbama Građevnoga reda za Sarajevo s početka desetljeća, propisane su dopuštene dimenzije objekata, preporučeni materijali za izvedbu pojedinih arhitektonskih elemenata pri čemu se osobito pazilo na protupožarne propise. U ulomku zakonika naslovljenu *Regulierung der Gassen* propisan je odmak od ulične crte pri čemu su ulice klasificirane u pet kategorija i zadana im je pripadajuća širina.⁸ Građevnim redom predviđeni su i potencijalni zemljoposjednički sporovi jer se vlasnike dotrajalih i nefunkcionalnih objekata upućuje da dopuste rušenje radi proširenja ulice. Austrougarske su vlasti, neovisno o eventualnoj dotrajalosti privatnih zgrada koje su rušene radi proširenja ulica, isplaćivale određene svote vlasnicima parcela koje bi bile ustupljene gradskoj upravi. Slučajevi prijepora oko klasifikacije ulica rješavali su se slanjem dopisa

³ Usp. B. PULJIĆ, *n. dj.*, str. 161.

⁴ Usp. „Bauordnung für Sarajevo vom 14. Mai 1880.“, *Bosanskohercegovačke novine*, br. 26., 1880.

⁵ Usp. „Bauordnung für die Landeshauptstadt Sarajevo Genehmigt mit Allerhöchster Entschliessung vom 23. Jul 1893. und publiciert mit Verordnung der Landesregierung für Bosnien und die Hercegovina vom 5. August 1893., Zahl 76.174 75“, *Gesetz und Verordnungsblatt für Bosnien und Hercegovina, Jahrgang 1893.*, Sarajevo, 1893., str. 410. – 435.

⁶ Usp. Jaroslav VEGO, *Dasarchitektonische Erbe Mostars aus der Zeit der österreichisch-ungarischen Verwaltung: Das architektonische Programm im Dienste der Durchführung des politischen Programms der Habsburger Monarchie von 1878 bis 1918*, Graz, 2006., str. 91. – 96.: autor citira korigiranu inačicu Građevinskoga reda za Sarajevo iz 1880. prilagođenu za Mostar, a usvojenu 1886.

⁷ Zapisnik sa sjednice Gradskoga poglavarstva od 16. listopada 1899. i Građevni zakonik za Mostar, 1899. i pretisak iz 1914.; Arhiv Hercegovačko-neretvanskoga kantona (dalje: AH), Gradsko poglavarstvo Mostar, Proračuni: kut.1.

⁸ Ulice su podijeljene u šest klasa. Prvoj klasi je zadana širina od minimalno 15 lakata, drugoj 12, trećoj 10, četvrtoj 8, petoj 6.: članak br. 1, paragraf br. 1.

nadležnim tijelima Zemaljske vlade u Sarajevu. Zemaljskoj su se vladi prijavljivali prijevori uzrokovani bilo kakvim vrstama posjedovnih odnosa koje gradske vlasti nisu uspijevale razriješiti.⁹ Posebnim je stavkom zakonika bilo propisano da svaka ulica mora nositi samo jedan naziv uz upute za kućne brojeve: parne s jedne strane ulice, a neparne s druge. Posljedice provedbe ove odluke značile su popriličnu novinu za onodobni Mostar, no dovele su do standardizacije i sustavnosti u tretmanu javnoga prostora. Odnos urbanih i ambijentalnih opozicija u ovome razdoblju, između ostaloga, zrcali i stav austrougarskih vlasti prema nasljeđu prijašnjih epoha i zatečenim urbanističkim modelima kako u Mostaru tako i u ostalim središtima Bosne i Hercegovine. Nova je urbanistička osnova dobrim dijelom definirana 80-ih godina XIX. st. regulacijom Ulice Franje Josipa i Paralelne ulice, a potkraj 90-ih nadopunjena je regulacijom radijalne ulične mreže oko trga Rondo na zapadnoj obali prema idejnom planu Miloša Komadine, realiziranu 1897.¹⁰ Nakon toga usustavljen je model urbanističke sinteze ortogonalne i radijalne prometne mreže tipičan za gradska naselja srednjoeuropskoga XIX. stoljeća.

Što se tiče značajnijih urbanističkih pothvata iz razdoblja austrougarske uprave Mostarom, uz regulaciju trga Rondo svakako valja navesti i tri reprezentativna primjerka inženjerske arhitekture – tri mosta od kojih su dva izvedena prema projektima inženjera Miloša Komadine. Željezni most Franje Josipa I. dovršen je 1882., a započet još za vrijeme osmanlijske uprave kad su radovi obustavljeni zbog ustanka 1875. godine.¹¹ Srušen je u Prvom svjetskom ratu, a na njegovu je mjestu 1935., prema projektima iz građevinskoga

⁹ Zemljišta namijenjena vrtovima s nerazjašnjenim zemljoposjedničkim odnosima ili pak zone dodira s vakufskim zemljištem. U spisima Vakufskoga povjerenstva u Mostaru iz ovoga razdoblja sačuvan je niz dokumentiranih prepiski sa Zemaljskom vladom oko remećenja posjeda (AH, Vakufsko povjerenstvo).

¹⁰ Dio regulacijskoga plana Mostara rađena od 1897. do 1903. Vidi B. PULJIĆ, *n. dj.*, str. 162.; Karlo Drago MILETIĆ, *Veliki graditelj Miroslav Loose*, Mostar, 2001., str. 66.

¹¹ Usp. Arthur John EVANS, *Kroz Bosnu i Hercegovinu peške tokom pobune augusta i septembra 1875.: sa istorijskim pregledom Bosne i osvrtnom na Hrvate, Slovence i staru Dubrovačku Republiku*, Sarajevo, 1965., str. 258.; na projektu za most iz 1873. koji je 1880-ih, uz izmjene, realiziran u AH, Fond Kreis Behörde Mostar (dalje KBM), Tehnički odjeljak, (dalje To), kut. 6. stoji sljedeće: ORDER, no. 58, ROAD BRIDGE 30 met. SPAN 98'6" spanand 20'0" C. To Co F GIRDER To CARRY 80 LBS. PER So CARE FOOT DE BERGINE AND Co. LIMITED STRANGE-WAYS – IRONWORKS MANCHESTER Cop. AND COLL: BY KELNER m. p.

poduzeća Pere Machieda iz Splita,¹² dovršen novi armirano-betonski most nazvan najprije Mostom kralja Petra, a zatim Mostom maršala Tita.

Armirano-betonski Lučki most, odnosno Most Mujage Komadine na južnom izlazu iz grada, sagradilo je građevinsko poduzeće Simić iz Tuzle prema projektima Miloša Komadine. Prvi projekt¹³ željeznoga mosta s armirano-betonskim nosačima izrađen je 1907., određena je i lokacija na kojoj će most u konačnici i biti sagrađen, ali ne prema ovome projektu. Mujaga Komadina, koji je 1909. zasjeo u gradonačelničku fotelju, pozvao je svoga prezimenjaka Miloša u Mostar¹⁴ kako bi ga angažirao na sastavljanju novoga idejnog rješenja za Lučki most koji će u konačnici biti nazvan Mostom Mujage Komadine. Inženjer je projektну dokumentaciju zgotovio i potpisao u veljači 1911. pri čemu je na umu imao isključivo armirani beton kao materijal za gradnju.¹⁵ Zbog još uvijek svježih uspomena mostarske javnosti na probleme s mostom na Musali u fazama rizična bujanja Neretve, tijekom prve polovine 1911. u raspravama oko početka realizacije povlačilo se s velikim oprezom pitanje revizije projekta, do čega je u manjoj mjeri i došlo, te je u srpnju sastavljeno revidirano projektно rješenje na kojem je uz Komadinu potpisan i dr. Jovo Simić, čije će građevinsko poduzeće iz Tuzle biti zaduženo za izvedbu radova.¹⁶ Treća realizacija na polju mostogradnje iz razdoblja austrougarske uprave Mostarom, iako je planirana isključivo za vojne potrebe, u pogledu umjetničke vrijednosti zasigurno je najzanimljivija kao jedan od najreprezentativnijih primjeraka secesije u ovome gradu. Glavni je problem prilikom realizacije

¹² Usp. AH, KBM, TO, kut. 6.: „Situacija i obračun za izgradnju Mosta Kralja Petra I. u Mostaru“ – posao je dodijeljen Peri Machiedu 14. svibnja 1935., a kao rok za izvođenje radova određen je period od godine dana. Konačan obračun dostavljen je 4. lipnja 1936., a 6. lipnja Machiedo se dopisom javlja Tehničkom odjelu u Mostaru izvještavajući ih o završetku radova te traži da ispune svoje dužnosti propisane ugovorom.

¹³ Usp. AH, KBM, TO, kut. 6.: SITUATION FÜR DEN BAU EINER BRÜCKE ÜBER DIE NARENTA IN MOSTAR – Spanweite 70 m. – Mostar im November 1907. J. – Aufgenommen: Arman Strange, Ingenieur Adj.

¹⁴ Nakon odlaska iz Mostara, 1898., Komadina je obnašao različite inženjerske dužnosti u Bosni da bi se 1909. ponovno vratio u Mostar.

¹⁵ Usp. AH, KBM, TO, kut. 6.: Projekt Miloša Komadine iz 1911. (SITUATIONSPLAN DER BRÜCKENSTELLE ÜBER DEN NARENTA-FLUSS IN MOSTAR) na kojem su u obzir uzeti i potencijalno opasne razine vodostaja u zimskom razdoblju te se uz projekt čuva i QUERPROFIL DER NARENTA IN DER AXE DER PROJEKTIRTEN BRÜCKE.

¹⁶ Usp. AH, KBM, TO, kut. 6.: projekt iz srpnja 1911.

projekta Miloša Komadine¹⁷ proizašao iz činjenice da se, uz investicije vojnih vlasti, s gradnjom otpočelo u jeku Prvoga svjetskoga rata, 1916. godine. To je rezultiralo kroničnom nestašicom radne snage i osjetno usporavalo radove te će most u potpunosti biti dovršen tek 1920. Projekt je bez izmjena odobren u travnju 1916., a s radovima se započelo već u lipnju 1916. Most je pušten u promet u ožujku 1918., a radovi na detaljima dekorativne razrade i dovršenju kula na ulazu potrajali su do 1920. Na koncu valja upozoriti na neke detalje dekorativne razrade ovoga mosta koji možebitno bacaju novo svjetlo na određene segmente opusa Miloša Komadine. Armirano-betonski Carinski most reprezentativan je primjerak secesijske inženjerske arhitekture, ali se u pojedinim segmentima dekoracije može prepoznati stilska i morfološka linija preklapanja kasne faze neomaurskoga stila sa secesijskim rječnikom. To je posebno uočljivo u razradi detalja na kulama stražarnicama na kojima se mogu prepoznati stilske srodnosti s rješenjima tadašnjega gradskog inženjera Dragutina Köhlera za gradske zahode¹⁸ koji su u istom desetljeću postavljeni na nekoliko ključnih točaka u gradu.

Kada je riječ o neomaurskome stilu u kontekstu mostogradnje, priču svakako valja zaključiti upozoravanjem na još jedan projekt iz razdoblja austro-ugarske uprave Mostarom koji, na žalost, nije realiziran. Riječ je o projektu za most princa Rudolfa na Rudolfovu trgu iz srpnja 1913.¹⁹ Predviđao je iznimno reprezentativno rješenje koje bi se smjelim i već na samoj skici poprilično razrađenim orijentalnim referencama iznimno uklopilo u arhitektonski kontekst staroga grada u Mostaru unutar čijih bi se širih okvira most i nalazio.

¹⁷ Usp. AH, KBM, TO, kut. 6.: SITUATIONSPLAN DER BRÜCKENSTELLE ÜBER DEN NARENTA-FLUSS IN MOSTAR; projekt je izrađen 1914., a komisiji koju su sačinjavali predstavnici civilne i vojne vlasti ponuđen na uvid 1916.

¹⁸ Projekti za javne zahode izrađeni su 1909. (AH, KBM, TO, kut. 14.), a realizacija je potrajala do 1913.

¹⁹ Usp. AH, KBM, TO, kut. 6. Sačuvani su dijelovi nacrtu, točnije – skice uzdužnog i poprečnog presjeka u mjerilu 1:200. Predviđen je most duljine 64 metra u neomaurskom stilu s dvokatnom armirano-betonskom konstrukcijom koja bi, sudeći prema skici, udomljavala ugostiteljske objekte i trgovine. Na projektu datiranu u srpnju 1913. stoje dva potpisa: jedan Miloša Komadine koji je u to vrijeme, kako na projektu stoji, obnašao funkciju građevinskoga savjetnika dok je drugi potpis nečitak s obzirom na to da je dio kartona na koji je upisan oštećen. Sačuvani dijelovi nacrtu publicirani su u knjizi: J. VEGO, *n. dj.*, bilj. 6.; Amir PAŠIĆ, *Celebrating Mostar: Architectural History of the City (1452. – 2004.)*, Mostar, 2005.; Krešimir ŠARAVANJA, „Mostovi Mostara iz austro-ugarskog razdoblja“, II. *BiH Kongres o cestama, Udruga konzultanata inženjera Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, IX. 2009., reprint: *M-Kvadrat. Stručni časopis za građevinarstvo i arhitekturu*, Mostar, br. 14., 2009., dostupno na: <http://www.igh.ba/radovi.htm>.

2. Stilske značajke arhitektonskih realizacija u Mostaru u razdoblju austrougarske uprave Bosnom i Hercegovinom

Nakon osnivanja Građevinskoga odjela Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu u Sarajevu 1890. i ubrzo zatim pokretanju Tehničkoga odjela Okružne oblasti u Mostaru, započelo je razdoblje intenzivne graditeljske aktivnosti radi prilagodbe urbanističke situacije u Mostaru suvremenim potrebama. Značilo je to i intenzivnu uporabu modernih materijala koji su ovoj sredini prije bili nepoznanica, ali i nove stilske izraze u duhu srednjoeuropskoga historicizma. Kad se govori o okviru koji je poslužio kao skup preduvjeta tako intenzivnu graditeljskomu zamahu kakav se u tih 40 godina dogodio u svim bosansko-hercegovačkim gradovima, dobro je upozoriti i na činjenicu da se povijesni trenutak uspostave nove vlasti na prostoru ove države poklopio s određenim promjenama na široj europskoj kako društvenoj tako i arhitektonskoj i urbanističkoj pozornici. To se, prije svega, odnosi na uspon građanske klase nakon razdoblja revolucija sredinom XIX. stoljeća što je rezultiralo preoblikovanjem brojnih europskih metropola i njihovih urbanističkih osnova.

Radikalna promjena u strukturi i načinu života stanovnika ove zemlje i principima financiranja pojedinih gospodarskih grana također su bitni okidači intenziteta graditeljskoga zamaha.²⁰ Import historijskih stilova u bosansko-hercegovačku arhitekturu posredovan je organiziranim dovođenjem europskih arhitekata koji su na svojim realizacijama manifestirali znanja i vještine usvojene na uglednim akademijama i tehničkim učilištima. U skladu s arhitektonskim nazorima teorije historicizma,²¹ neorenesansa je zastupljena osobito u arhitekturi reprezentativnih javnih objekata, ali joj se elementi mogu prepoznati i na pojedinim primjerima stambenih vila nerijetko u sintezi s naznakama secesijske ornamentike. U kršćanskoj sakralnoj arhitekturi u Mostaru najznačajnija su dva ostvarenja realizirana prije dolaska austrougarske uprave.²² Na širem području okolice grada i čitave regije Hercegovine, na polju

²⁰ Usp. Borislav SPASOJEVIĆ, *Arhitektura stambenih palata austrougarskog perioda u Sarajevu*, Sarajevo, 1988., str. 13.; Nedžad KURTO, *Arhitektura Bosne i Hercegovine: razvoj bosanskoga stila*, Sarajevo, 1998., str. 86. – 89.

²¹ Usp. Mari HVAITUM, *Gottfried Semper and the Problem of Historicism*, Cambridge, 2004.

²² Franjevačka crkva sv. Petra i Pavla prema projektima talijanskoga arhitekta Mattea Lorenzonija, (usp. Bianca BETTO, „Fr. Francesco M. da Vicenza: Architetto Cappuccino: Cappuccino laico architetto:

sakralne arhitekture najzastupljenija je neoromanika dok se neogotika, i to u svojoj ranoj inačici, javlja nešto rjeđe. Odjeci visokohistoricističkih pogleda na arhitekturu u realizacijama sakralnih objekata zadržali su se tijekom čitava razdoblja austrougarske uprave, ali i poslije za što se u Hercegovini može pronaći poprilično velik broj primjera sve do polovice XX. stoljeća. Srodni se nazori očituju i u realizacijama objekata javne rezidencijalne namjene projektiranih za potrebe Katoličke Crkve. Ponajbolji primjeri na tlu Mostara svakako su neorenesansni franjevački samostan realiziran prema projektu Miloša Komadine iz 1890., a građen do 1894.²³, te biskupska rezidencija, izvedena u stilu talijanske neorenesanse za Paškala Buconjića prema projektima Maximilijana Davida iz 1902., a građena do 1906.²⁴

Suprotno ovim načelima, stambenu će arhitekturu, koja na području Mostara svoj istinski procvat počinje doživljavati tek početkom XX. stoljeća, obilježiti koegzistencija kasnohistoricističkih stilski „nečistih“ gradnji, sve intenzivnijega prodora secesije, i to nerijetko u sintezi s eklektičkim kasnohistoricističkim obilježjima na istim građevinama za što će se primjeri moći prepoznati i na polju javne arhitekture s obzirom na to da se secesija u arhitekturi Bosne i Hercegovine javlja bez kategoričkoga raskida s onime što joj je prethodilo nadovezujući se u vidu sljedeće logične faze zapadnih importa na dijelove opusa istih arhitekata koji su u prethodnim desetljećima projektirali u duhu historicizma.²⁵ Koncept stambeno-najamne zgrade s objedinjenom privatnom i komercijalnom funkcijom nepoznat je u prijašnjim fazama arhitektonske povijesti ove zemlje te se, u stilskom pogledu, u potpunosti oslanja na zapadne importe. Svi navedeni historicistički arhitektonski vokabulari dolaze u Bosnu i Hercegovinu u svojim zrelim inačicama bez manifestacija

1857-1880: A Trieste – In Erzegovina – In Corsica – In Brasile“, *Aevum*, [b. mj.], god. XXXIX., 1965., br. 3. – 4., str. 266. – 288.), i pravoslavna, saborna crkva Svete Trojice prema projektu makedonskoga graditelja Andree Damjanova (kontekstualizirana unutar ostatka arhitektovoga opusa u tekstu: Aleksandar KADIJEVIĆ, „Mixture of Styles and Civilizations in the Ecclesiastical Architecture of Andreja Damjanov in Balkanic Regions under Turkish Rule“, *15th Turkish Congress of History 2006*, Ankara, 2010., str.: 2126. – 2135.; Aleksandar KADIJEVIĆ, „Saborna crkva Sv. Trojice u Mostaru: ostvarenje srpskog graditeljstva druge polovine devetnaestog veka“, Borivoje PIŠTALO (ur.), *Srbi u Mostaru: Rasprave i ogledi*, Beograd, 2001., str. 453. – 463.)

²³ Usp. Radoslav GLAVAŠ, *Spomenica pedesetogodišnjice Hercegovačke Franjevačke Redodržave*, Mostar, 1897.

²⁴ Konzultirana je projektna dokumentacija iz privatnoga arhiva dr. sc. Borislava Puljića (kopije izvornih projekata). Projekte za stubište i podrumске prostorije potpisao je Miloš Komadina.

²⁵ Usp. Ibrahim KRZOVIĆ, *Arhitektura secesije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 2004., str. 124.

prethodnih razvojnih faza koje su prolazili u europskoj arhitektonskoj teoriji i praksi. Drukčiji je slučaj s inačicom historicizma koja se, u duhu kulturne politike austrougarske uprave, pokušala učiniti kvantitativno najzastupljenijom u arhitekturi Bosne i Hercegovine potkraj XIX. i početkom XX. stoljeća. Riječ je o neomaurskome stilu koji je u relativno kratku razdoblju austrougarske uprave ovom državom prošao neku vrstu razvojnoga puta iz eklektično-romantičarskih do zrelih i u autohtonom kulturološkom okviru utemeljenih manifestacija. Izgradnja velikoga broja objekata koje sponzorira Zemaljska vlada u nekoj od inačica ovoga stila dio je programatske politike koju su austrougarske vlasti provodile na području Bosne i Hercegovine te su, u skladu s time, paviljoni s kojima je Bosna i Hercegovina samostalno sudjelovala na međunarodnim izložbenim smotrama redovito realizirani u nekom vidu prostorne ili dekorativne referencije na orijentalni slog i to kroz različite evolutivne faze. Najzreliji je primjer svakako projekt Carela Paneka za paviljon Bosne i Hercegovine na Svjetskoj izložbi u Parizu 1900. godine.²⁶ Za razliku od ostalih neostilova koji se u razdoblju visokoga historicizma javljaju u svojim pročišćenim varijantama, neomaurski se slog u arhitekturi Bosne i Hercegovine u svojoj početnoj fazi artikulira kao svojevrsan odjek europskoga romantičarskog eklekticizma prve polovine XIX. stoljeća. U prvoj fazi manifestacija odlikuje ga tendencija eklektičnu prikupljanju orijentalnih dekorativnih referenci iz različitih kulturnih krugova islamske provenijencije.²⁷ Motivi zastupljeni u arhitekturi s neomaurskim predznakom vuku podrijetlo s prostora španjolske pokrajine Andaluzije, bogate naslijeđem maurske civilizacije, Sirije i Egipta. Širenje ovoga stila na prostoru Bosne i Hercegovine u vezi je s težnjom formiranja nacionalnoga izraza u arhitekturi. Arhitekti pridošli iz europskih sredina problemu su, međutim, nerijetko pristupali generalizirajući, orijentalne elemente tretirajući na razini općenite dekorativne slike bez poznavanja njihova podrijetla i konstruktivne logike što često rezultira stilski eklektičnim rješenjima. Primjenjivan je na sve tipove građevina – u javnoj,

²⁶ Reprodukcijska publicirana u časopisu *Nada*, god. VI., 1900., br. 23., a vijest o odlikovanju koje je Paneku dodijelila francuska vlada objavljena je u *Sarajevskom listu*, br. 135., 13. XI. 1900. O detaljnoj analizi orijentalnih referenci na paviljonima BiH na međunarodnim smotrama vidi u tekstu Andreje BAOTIĆ, „Orijentalizam u prikazima Bosne i Hercegovine pod austrougarskom upravom na međunarodnim i svjetskim izložbama“, *Sophos: časopis mladih istraživača*, Sarajevo, br. 5., 2012., str. 107. – 130.

²⁷ Usp. N. KURTO, *Arhitektura Bosne i Hercegovine...*, str. 216. – 225.

stambenoj, islamskoj sakralnoj arhitekturi i u projektiranju sinagoga.²⁸ Riječ je o stilskome odabiru koji u inicijalnoj eklektičnoj inačici nipošto nije specifičnost bosanskohercegovačkoga historizma, nego se kao takav javljao i u europskoj arhitekturi čak i nekoliko desetljeća prije nego što je uspostavljen austrougarski protektorat u Bosni i Hercegovini i to najčešće upravo u arhitekturi sinagoga u vidu simbolične aluzije na orijentalno podrijetlo Židova.

Kao jedan od najosebnijih primjeraka eklektične uvertire neomaurskoga stila na tlu Mostara može svakako poslužiti zgrada Velike gimnazije, koja je realizirana prema projektima Franza Blažeka između 1897./98. i 1902.²⁹, a okolnosti oko njezine gradnje dobra su ilustracija refleksa Kallayeve politike na stilske odabire u realizaciji javnih gradnji i to poglavito onih koje su usko vezane uz program reforme obrazovnog sustava. Prethodno Blažekovu projektu, Maximilian David³⁰ sastavio je idejno rješenje za mostarsku gimnaziju u duhu njemačke neorenesanse,³¹ ali je Zemaljska vlada u Sarajevu odbila taj projekt i na izvedbenom je angažiran Blažek koji je tijekom 90-ih godina XIX. st. revno istraživao mogućnosti referenci na orijentalno baveći se studijama radi izrade projekta za paviljone vezane uz sudjelovanje Bosne i Hercegovine na Milenijskoj izložbi u Budimpešti 1896.³² Unatoč tomu, Blažekov projekt za mostarsku gimnaziju ostao je na liniji uopćenoga, isključivo dekorativnoga stava u tretmanu orijentalnoga morfološkog spektra prisutnoga i na nekim od najreprezentativnijih ostvarenja u neomaurskome stilu na tlu Bosne i Hercegovine iz ovoga desetljeća među kojima svakako prednjači sarajevska Gradska vijećnica za koju je inicijalne projekte trebao sastaviti Alexander Wittek koji se zbog mentalne bolesti povukao sa zadatka koji mu je Graditeljsko odjeljenje Zemaljske vlade dodijelio 90-ih godina, a

²⁸ I mostarska aškenaska sinagoga dovršena je početkom XX. stoljeća u neomaurskom stilu, adaptirana 1952., danas je u njoj zgrada Lutkarskoga kazališta.

²⁹ Usp. AH, KBM, To, kut. 15.: nepotpuni projekti iz 1897. te dijelovi projekta za dogradnju istočnoga krila iz 1902., u Arhivu Bosne i Hercegovine u Sarajevu (ABH), Građevinsko odjeljenje Zemaljske vlade (ZVS), kut. 69. čuva se potpuna projektna dokumentacija s troškovnicima.

³⁰ Inženjer podrijetlom iz Moravske koji je na području Hercegovine ponajviše bio angažiran na realizaciji projekata za Katoličku Crkvu, a najčešći stilski obrazac u njegovim izvedbama je bila neorenesansa.

³¹ Dijelovi projekta pročelja publicirani u djelu: Karlo Drago MILETIĆ, *Velika gimnazija u Mostaru: Stipendiranje učenika i smještaj u konviktima od 1893. do 1941.*, Mostar, 2003., str. 17. (izvorne Davidove projekte nije bilo moguće locirati ni u jednom od relevantnih arhivskih fondova).

³² *Kalendar Bošnjak*, Sarajevo, 1. I. 1897.

posao oko izvedbe dovršio je u potpunosti Ćiril Metod Iveković. Wittek je, naime, prvi arhitekt kojega je Graditeljsko odjeljenje Zemaljske vlade, upravo radi primjene opisana stilsoga obrasca u arhitekturu javne namjene, uputilo na studijsko putovanje u Egipat.³³ Na posljedice njegovih putovanja u Kairo osvrnuo se i inženjer Johann Kellner, djelatnik Graditeljskoga odjeljenja u Sarajevu u tekstu o povijesti bosanskohercegovačke arhitekture, objavljenu 1901. u svesku monografije princa Rudolfa posvećenu Bosni i Hercegovini.³⁴ Kellner u tekstu pokazuje kako je stručna javnost u to vrijeme već ovladala terminologijom, genezom, konstruktivnim zakonitostima i prostornom logikom tradicionalne islamske arhitekture u Bosni i Hercegovini. Neomaurski stil Kellner evolutivno klasificira počevši od skupine građevina koje vezuje uz stilski predznak „arapski“ pri čemu se referira na Wittekova putovanja u Kairo kamo ga je Graditeljsko odjeljenje, prema Kellnerovoj tvrdnji, planski poslalo upravo da bi studirao orijentalnu arhitekturu te je, u skladu s time, prvi na popisu arhitekata i inženjera koji su radili na provedbi programa koji će kroz sljedeća desetljeća imati dalekosežne posljedice na stilske značajke graditeljske baštine Bosne i Hercegovine.

Govoreći o početnim manifestacijama orijentalne inspiracije u arhitekturi Mostara 90-ih godina XIX. st., svakako valja spomenuti i zgradu hotela Neretva, realiziranu 1892. kao rezultat investicije Zemaljske vlade,³⁵ Blažekovu Jubilarnu školu Franje Josipa I. realiziranu 1900. u neposrednoj blizini gimnazije³⁶, Ćejvan-ćehajin (begov) mekteb u Glavnoj ulici, realiziran prema projektima Miloša Komadine iz 1897.,³⁷ zgradu mekteba na Bašćinama³⁸ i Vakufski dvor u Sauerwaldovoj ulici, izveden 1893./34. prema projektima vakufskoga

³³ Usp. Ibrahim KRZOVIĆ, *Arhitektura Bosne i Hercegovine 1878. – 1918.: katalog izložbe*, Sarajevo, 1987., str. 27.

³⁴ Usp. Johann KELLNER, „Baukunst“, *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild: Bosnien und Herzegovina*, sv. 23., Wien, 1901., str. 413. – 435.

³⁵ ABH, ZVS, Graditeljsko odjeljenje, K/56: uz početne nacрте sačuvani su i nepotpisani dijelovi projekta adaptacije iz 1897., a u Arhivu Hercegovačko-neretvanskoga kantona (AH, KBM, TO, kut. 14.) čuva se nepotpisan izvorni položajni plan i planovi kasnijih adaptacija. Na projektu pregradnje i položajnom planu iz 1900. stoji potpis građevinskoga tehničara Đorđa Knežića, a na projektu kasnije adaptacije iz 1937. potpis tadašnjega gradskoga inženjera Marka Kovačine.

³⁶ Projektna dokumentacija nalazi se u ABH, ZVS, Graditeljsko odjeljenje, kut. 69.

³⁷ Usp. AH, KBM, TO, kut. 1.: projekti iz studenoga 1897.

³⁸ Poslije korištena kao zgrada Simfonijskoga orkestra, Ivanka RIBAREVIĆ-NIKOLIĆ, „Kršćanska sakralna arhitektura i graditeljsko nasljeđe austrougarskog perioda“, *Mostar '92: Urbicid: katalog izložbe*, Mostar, 1992., str. 21. – 23.

arhitekta u Sarajevu Hansa Niemeczeka.³⁹ Johann Kellner, baveći se u tekstu kasnijim ostvarenjima povezivima sa srodnim stilskim značajkama, razmatra ideju evolucije stila prema zrelijim fazama koje će se manifestirati unutar opusa Josipa Vancaša⁴⁰ (mjestimično čak i u stambenoj arhitekturi Sarajeva) i Karela Pařika, koji su bili među ključnim protagonistima ove faze arhitektonske povijesti Bosne i Hercegovine. Obojica su, naime, ostavili svoje realizacije na tlu onodobnoga Mostara koje su stilski, nedvojbeno zbog kontekstualnih okolnosti koje su u Mostaru imale značaja pri stilskim odabirima za pojedine građevine javne namjene, u cijelosti ipak oslonjene na srednjoeuropske paradigme. Vancaš je potpisao projekte⁴¹ za neorenesansnu zgradu Vojne komande u tadašnjoj Glavnoj ulici 1898. i secesijsku zgradu filijale Zemaljske banke u njezinoj neposrednoj blizini,⁴² dovršenu 1910.⁴³ Potonja je, uz zgradu HKD-a Napredak, realiziranu prema projektu Stjepana Škrobića iz 1906.⁴⁴ te adaptiranu za potrebe konvikta uz dogradnju kata prema projektu Miroslava Loose 1926./27., najreprezentativniji primjerak europske linije secesije koja je u arhitekturi Bosne i Hercegovine koegzistirala s usustavljivanjem referenci na domaću graditeljsku baštinu.

Češki arhitekt Karel Pařik autor je projekata za vlašćin dvor, odnosno za pravoslavnu mitropolitsku palaću⁴⁵ čije se stilske značajke, u usporedbi s nekim od prijašnjih ostvarenja, kao što su zgrade Zemaljskoga muzeja ili pak Zemaljske vlade u Sarajevu, mogu svrstati u kontekst arhitektonskoga rječnika kasnoga historicizma s primjesama secesije. Izostaje, doduše, eklektična razigranost i izvitoperenost tipična za heterogene rječnike kasnoga historicizma što je razumljivo s obzirom na to da je Pařik, od svih ključnih protagonista

³⁹ Usp. AH, KBM, TO, kut. 15.: projekti su dovršeni u kolovozu 1893.

⁴⁰ Najznačajnija dosad objavljena studija Vancaševa opusa na tlu Bosne i Hercegovine je: Jela Božić, *Arhitekt Josip Vancaš: značaj i doprinos arhitekturi Sarajeva*, Istočno Sarajevo, 2006.

⁴¹ Dio projekta publiciran u bečkom Bautechnikeru, „Das k. u. k. Militär Amtsgebäude in Mostar von Architekt Josef von Vancaš in Sarajevo“, *Bautechniker*, Wien, god. XXI., 1901., br. 10.

⁴² Kućni brojevi 112 i 118.

⁴³ Publicirano i kontekstualizirano unutar ostatka Vancaševa opusa u knjizi: I. KRZOVIĆ, *Arhitektura secesije...*, str. 100., bilj. 26

⁴⁴ Usp. Leo PETROVIĆ, „Napretkov đaćki konvikt 'Kralj Petar Svaćić u Mostaru“, *Hrvatski kalendar Napredak za 1929. godinu*, Mostar, 1929., str. 192. – 197.

⁴⁵ Originali izvedbenih projekata nalaze se u ABH, ZVS, Graditeljsko odjeljenje, kut. 62., a kopije dijelova projekta u AH, KBM, TO, kut. 5. Branka Dimitrijević je u doktorskoj disertaciji (dostupnoj na <http://www.karloparzik.com/Disertacija.html>) publicirala projekte i kontekstualizirala ih unutar ostatka arhitektovoga opusa.

ondašnje bosanskohercegovačke arhitektonske scene, najduže ostao vjeran praksi realiziranja stilski čistih projekata i svomu klasicizirajućemu vokabularu. Na primjeru mostarskoga vladčina dvora mogu se, dakle, uočiti stilska preklapanja učestala u arhitekturi Bosne i Hercegovine na početku XX. stoljeća, ali u promišljenim i odmjerenim morfološkim sintezama koje, kad se koncentriramo na dojam cjeline, još uvijek odišu mirnom i klasicizirajućom, ali ipak kreativnom i maštovitom notom tipičnom i za prijašnje faze opusa ovoga arhitekta. Nadovezujući se na ovu realizaciju, svakako valja upozoriti na društvene i ekonomske čimbenike onodobnoga Mostara koji su u određenoj mjeri odredili stupanj njegove specifičnosti u kontekstu ostatka Bosne i Hercegovine. To se, prije svega, odnosi na činjenicu da je ključni čimbenik u gospodarskom životu grada bila srpska pravoslavna zajednica⁴⁶ čiji su članovi, kako i u ostalim segmentima društvenoga ustroja tako i u pitanjima odabira stila za reprezentativne realizacije javne namjene, zazirali od manifestacija kulturne politike Benjamina Kallaya. Uz dva ključna kasnohistoricistička ostvarenja Đorđa Knežića na polju javne arhitekture, zgrade Prve i Druge srpske osnovne škole u Glavnoj ulici (1908. i 1909. – 1910.)⁴⁷, za velik broj zgrada financiranih iz gradskoga proračuna odabirani su ideološki neutralni vokabulari uglavnom uz prevagu neorenesanse i razigrane kasnohistoricističke primjese elemenata drugih stilova ili pak naznaka secesije i to prvenstveno u uplošnjavanju dijelova pročelja i uporabi florealne ornamentike. Reprezentativnošću se svakako ističe još jedna Knežićeva realizacija – Općinski sud na Cernici, izveden 1903./04.⁴⁸ Na tragu uobičajenih historicističkih načela o sprezi stila i funkcije, pri čemu se neorenesansa obično vezuje uz zgrade obrazovnih institucija, ali i javne administrativne realizacije i kolodvore, projektirane su zgrade Djevojačke škole sestara milosrdnica,⁴⁹ Više djevojačke

⁴⁶ Dušan Berić u tekstu „Srbi u Mostaru i njegovoj okolini 1844. – 1918.“, objavljenu u Beogradu 2001. u zborniku rasprava i ogleđa naslovljenom *Srbi u Mostaru* (ur. B. Pištalo), donosi opsežnu i detaljnu kronologiju značajnih događaja vezanih uz kontinuitet porasta ugleda i utjecaja mostarske srpske pravoslavne zajednice XIX. stoljeću kao i uvid u ustrajnost u održavanju nacionalne autonomije u čemu se opet upravo mostarska pravoslavna zajednica svojom dosljednošću isticala u odnosu na ostale u Bosni i Hercegovini.

⁴⁷ Usp. AH, KBM, TO, kut. 27.

⁴⁸ Usp. AH, KBM, TO, kut. 18.

⁴⁹ Usp. AH, KBM, TO, kut. 27.: projekti Miloša Komadine iz 1894.

škole u Glavnoj ulici⁵⁰ ili pak Okružni sud i zatvor u Kolodvorskoj ulici kao neka od najranijih ostvarenja Maxa Davida na tlu Mostara.⁵¹

Kada je riječ o doprinosu pojedinih arhitekata realizaciji ambicije traganja za nacionalnim stilom na prijelazu stoljeća, Vancaš, uz Josipa Pospisila⁵², ima svakako najveće zasluge pri čemu se ponajprije valja osvrnuti na njegovu sintezu programatskih teorijskih napora iskazanih u tekstu „O bosanskom narodnom graditeljstvu“, objavljenu 1928. u *Tehničkom listu* u Zagrebu,⁵³ iz kojega je osnovne teze publicirao i prije zajedno s projektima za neke od svojih realizacija na tragu referencijalnih uporišta u domaćoj graditeljskoj tradiciji.⁵⁴ Njegove ideje našle su plodno tlo i to prvenstveno u arhitekturi Sarajeva još od prijelaza stoljeća, a u smislu kreativne interpretacije u oslanjanju na ideju referiranja na *genius loci* uz prilagodbu tradicionalnih obrazaca suvremenim potrebama inspirirao je i nadolazeće generacije bosanskohercegovačkih arhitekata u razdoblju moderne.⁵⁵ Na tlu Mostara početna je faza ovih nastojanja ponajbolju manifestaciju našla u zgradi Gradskoga kupališta, građenoj od 1912. do 1914. prema projektima Miroslava Loose u izvedbi Bosanskohercegovačkoga dioničarskog društva koje je u to vrijeme vodio Rudolf Tönnies.⁵⁶

⁵⁰ Usp. AH, KBM, TO, kut. 27. (nepotpuni projekti Miloša Komadine iz 1895. i projekti Maxa Davida za pregradnju 1900.) Potpuna projektna dokumentacija nalazi se u ABH, ZVS, Graditeljsko odjeljenje, kut. 69.

⁵¹ Usp. AH, KBM, TO, kut. 26.

⁵² Iscrpna studija opusa: Ahmed KRASNICA - Josip POSPIŠIL, *Arhitekt Josip Pospisil: Život i djelo*, Sarajevo, 2003. U ovom kontekstu valja spomenuti i doktorsku disertaciju Nedžada Kurte (*Arhitektura secesije u Sarajevu*) obranenu na Sveučilištu u Zagrebu 1988. u kojoj je autor jedan dio posvetio i traganju za uporištima rane moderne u bosanskohercegovačkoj arhitekturi (kao i u knjizi *Arhitektura Bosne i Hercegovine: razvoj bosanskoga stila*) pri čemu kao jedno od ključnih prepoznaje manifestacije secesijskih rješenja u Pospisilovu opusu samo u načelu vjerne jeziku ovoga stila, ali posve neopterećene njegovim srednjoeuropskim obrascima te oslonjene na rezultate njegovih studijskih putovanja diljem Bosne i upoznavanja s morfologijom tradicionalnoga graditeljstva što je označilo odmak od eklekticizma kasnoga historicizma u arhitekturi onodobnoga Sarajeva. Primjer rezultata jednoga od Pospisilovih studijskih putovanja je tekst „Aus Bosnischer Praxis“, *Bautechniker*, Wien, god. XXXII., 1912., br. 1.

⁵³ Josip VANCAS, „Bosansko narodno graditeljstvo“, *Tehnički list*, Zagreb, god. X., br. 24., 31. XII. 1928., str. 353. – 356.

⁵⁴ Primjerice, tekst o Gazi-Isa begovu kupatilu u Sarajevu u bečkom Bautechnikeru: Josip VANCAS, „Ghazi Isa Beg Bad in Sarajevo“, *Bautechniker*, Wien, god. XVIII., 1898., br. 46.

⁵⁵ Detaljno o tome vidi u knjizi: Juraj NEIDHARDT - Dušan GRABRIJAN, *Arhitektura Bosne i put u savremeno*, Ljubljana, 1957.

⁵⁶ Usp. AH, KBM, TO (projekti), Zasebna kutija (Gradska banja u Mostaru): projekti su iz svibnja 1911., potpisani su Miroslav Loose i Rudolf Tönnies kao predstavnik Bosanskohercegovačkoga

Loose se, prilikom angažmana na projektu, uputio na studijsko putovanje u Budimpeštu,⁵⁷ financirano iz gradskoga proračuna radi proučavanja sačuvanih turskih kupališta uz imperativ prilagodbe domaćemu podneblju, a studijskim je predradnjama pridodao i proučavanje srodnih segmenata lokalne arhitektonske baštine. S obzirom na to da se analizom specifičnosti manifestacija historicizma i secesije u Bosni i Hercegovini i uklapanjem Mostara u širu kontekstualnu sliku nastojalo ukazati na logičnu liniju preklapanja i traganja za referencijalnim uporištima pojedinih stilskih određenja u regionalnoj, geografski i kulturološki utemeljenoj pozadini, ova reprezentativna realizacija, koja datira iz posljednjih godina austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini, može poslužiti kao primjerak spomenutih stilskih načela i nagovještaj daljnega smjera razvoja pojedinih arhitektonskih praksi u ovoj zemlji, odnosno kao ilustracija sinteze secesijskoga rječnika s delikatnijim orijentalnim referencama. Kad uzmemo u obzir studiozan teorijski pristup nekolicine arhitekata domaćoj baštini u razdoblju procvata neomaurske inačice kasnoga historicizma na tlu Bosne i Hercegovine koji će se na primjercima kao što je mostarsko Gradsko kupalište sintetizirati s elementima secesije te otvoriti put prema traženju autentičnoga nacionalnog izraza u prvoj polovici XX. stoljeća, jasno je da nisu isključivo politički programi austrougarske vlasti i ustrajnost u pokazivanju kulturne autonomije Bosne i Hercegovine stajali u pozadini zastupljenosti evolucije ovoga arhitektonskoga vokabulara u ovom kulturnome krugu. Ako se sagleda širi teorijski kontekst historicizma i radovi jednoga od najutjecajnijih teoretičara u okvirima devetnaestostoljetne opsesije problemima stila Gottfrieda Sempera,⁵⁸ političke prilike i programi postaju samo jedna od kontekstualnih okolnosti koje su možda ubrzale put razvoja tendencije ka kvantitativnoj dominantnosti ovoga stilskoga vokabulara na tlu Bosne i Hercegovine. Semper, s čijim su teorijskim radovima nedvojbeno bili upoznati i ključni protagonisti onodobne bosanskohercegovačke kulturne javnosti i arhitektonske prakse, u svojim tekstovima i predavanjima nerijetko

građevinsko-dioničarskoga društva u Sarajevu čiji je pečat na projektima otisnut. Dijelovi graditeljskoga dnevnika Miroslava Loose, koji je nakon dovršetka gradnje postavljen na mjesto upravitelja kupališta nazvana po prijestolonasljedniku Franji Ferdinandu, objavljeni su u knjizi Karla Drage Miletića *Veliki graditelj Miroslav Loose*.

⁵⁷ Isto studijsko putovanje poduzeo je Josip Vančaš prilikom projektiranja Gazi-Isa begova kupališta u Sarajevu. Usp. I. KRZOVIĆ, *Arhitektura Bosne i Hercegovine...*, str. 17.

⁵⁸ Usp. M. HVATTUM, *n. dj.*, str. 37., bilj. 21.

ustraje na tezi da su geografski i kulturološko-povijesni okviri ključni za odabir dominantna stila u arhitekturi.

Zaključak

Usljed uvida u modele koegzistiranja orijentalnih i srednjoeuropskih urbanističkih osnova u Bosni i Hercegovini potkraj XIX. stoljeća, ilustrirane na primjerima Mostara, valja još jednom podvući relevantne čimbenike za pojedine stilske odabire vezane uz arhitektonske realizacije. U drugoj polovini XIX. stoljeća, u svim europskim sredinama, pojam stila jedna je od ključnih preokupacija arhitektonske teorije i prakse te su, u različitim podnebljima, različiti fenomeni bili presudni za dominantnu zastupljenost pojedinih neostilskih određenja pri čemu nije rijedak slučaj da su, uz estetske sklonosti arhitekata u odabiru stila, ključnu ulogu mogli odigrati i naručitelji ili određene političke okolnosti, što je posebno naglašeno u kontekstu nacionalnih preporoda u pojedinim državama u ovome razdoblju kada su nerijetki bili prijepori i prisvajanja pojedinih povijesno-umjetničkih razdoblja i arhitekton-skoga nasljeđa koje je čitava Europa baštinila.⁵⁹

Unatoč činjenici da su početna traganja za takvim uporištima u Bosni i Hercegovini inicirana inozemnim importima i kulturnom politikom strane uprave, dolazi do neke vrste paradoksa koji se ogledava u činjenici da je upravo kontinuitet europskih utjecaja motivirao domaće arhitekte na traženje autentičnoga nacionalnoga stila na početku XX. stoljeća. Bez obzira na prijeloman trenutak smjene dviju stilskih epoha, koji je u Europi uglavnom značio deklarativan raskid s tradicijom historicizma, u Bosni i Hercegovini smjene su se događale postupno puštajući značajkama novih stilskih obrazaca da bez radikalnih raskida evoluiraju iz onih koji su im prethodili. Izuzev početnih impulsa ovih ambicija tijekom razdoblja austrougarske uprave u čitavoj zemlji, pa tako i u Mostaru, aktualni su bili i ostali uobičajeni historicistički stilski obrasci prisutni na europskoj arhitektonskoj sceni, a na samu prijelazu stoljeća i secesija ponekad u lokalno ili regionalno inspiriranim inačicama.

⁵⁹ Usp. Dragan DAMJANOVIĆ, „Neogotički tornjevi zagrebačke katedrale – stil i kontekst“, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, Zagreb, god. XXIX., 2005., str. 259. – 276.

Prilozi

Franz (František) Blažek: Velika gimnazija u Mostaru (1892. – 1897. – 1902.)

Josip Vancaš: Zgrada Vojne komande u Mostaru (1898.), izvoran izgled (razglednica iz privatne zbirke Šemsudina Zlatka Serdarevića)

Đorđe Knežić: Dio projekta za zgradu Druge srpske osnovne škole u Glavnoj ulici (1909., izvedba do 1910.), izvor: AH, KBM, TO, kut. 27.

Miroslav Loose (izvedba Građevinskog poduzeća Rudolfa Tönniesa iz Sarajeva): Gradsko kupalište Franje Ferdinanda u Mostaru (1912. – 1914.)